

վովկասի կաթողիկէայ Հայերու եկեղեցական-վարչական վիճակը՝ սկսելով պատմական ժամանակներէ եւ հասցընելով մինչեւ 1894: Մեր այն գրուածքը կը փակէիք՝ մանրամասնօրէն յառաջ բերելով 1893 Մայիսի 14ի ուսական օրէնքը: Կը յուսայինք այն ժամանակ թէ գնէն այս վերջինը շուտով գործադրութեան կը դրուէր եւ ուսսահպատակ կաթողիկէայ Հայոց հոգեւոր գործերը կարգի կը մտնէին: Բայց մեր յայտերը զժառանգաբար պիտի չարդարանային: 1893ի օրէնքը դեռ մինչեւ այսօր գործադրուիլ չէ սկսած, որով զիշուար պատճառն այն է որ անոր տրամադրութեանց նկատմամբ կանխապէս Հռովմայ լատինոյն հաւանութիւնը չէր առնուած հետեւաբար Վատիկան կը հակառակէր մի քանի իշխաններէ դէմ: Ժողովուրդը անընդհատ կը դիմեր թէ տեղական եւ թէ կենդանական ուս կառավարութեան, կը դիմէր պատշաճաւոր եկեղեցական իշխանութեան, որպէս զի վերջ տրուէ այս անկարգ վիճակին: — Վերջապէս երկար եւ դանդաղ բանակցութիւններէ ետքը՝ Հռովմայ լատինոյն եւ ուս կառավարութիւնն անցեալ տարի (1903) համաձայնութիւն կայացուցին, որով հիման վրայ 1893ի օրէնքն եւս մասամբ փոփոխութեան կ'ենթարկուէր: Թամենայն զէպս Հռովմայ միջամտութեան շնորհիւ ապագայ Հայ-կաթողիկէայ վարչութիւնն աւելի ընդարձակ իրաւունք բախանութիւն ձեռք կը բերէր քան թէ 1893ի օրէնքն որոշած էր: — Անմիջապէս ուսացանքներն գործոց միխտարը այս նոր կարգադրութիւնը ծանոց Սարաթովի (Տիրասպոլեան) թեմ, որուն իրաւասութեան տակ է իովկասը) թեմական լատին եպիսկոպոսին 1903 Վպրիլ 20 թուով: Ինչորի կարեւորութեան պատճառով՝ հարկաւոր կը համարինք թարգմանօրէն յառաջ բերել այստեղ՝ կայացած համաձայնութեան գլխաւոր հիմունքն, ինչպէս նոյն նամակի մէջ յիշուած է: Նամակի բովանդակութիւնը հետեւեալն է:

“Ներքին գործոց Մինիստրի տեղեկագրի հիման վրայ թագաւոր կայսրը՝ այս (1903) Վպրիլ ամսի 14ին բարեհաճեցաւ հրամայել, որ ընդունուին եւ ի կատար ածուին իովկասի կաթողիկէայ Հայերու նկատմամբ Հռովմայ լատինոյն հետեւեալ առաջարկութիւնները.

1. իովկասի Հայ կաթողիկէայ եպիսկոպոսի կառավարել թաւաճաւորութեան պիտի յանձնուի Հայածէս մի եկեղեցականի, զոր պիտի նշանակէ Ս. Հայրը՝ կանխապէս ուս կառավարութեան հաւանութիւնն առնելով նշանակելի անհիմային:

2. Այս եկեղեցական անձը պիտի կրէ Թիմոթէոս (Ժայրագոյն վարդապետ) կամ “Հայոց Առաքելական կառավարիչ, կողմն եւ պիտի օգտուի թամենայն իրաւունքներով, ի բաց առեալ այնպիսիներէ, որոնք բացառապէս եպիսկոպոսական աստիճանին կը պատկանին:

3. իովկասի կաթողիկէայ Հայերէն հոգեւորականներն ձեռնադրելու իրաւունքը պիտի վերաբերի Տիրասպոլեան եպիսկոպոսին (Սարաթով): Բայց այս հոգեւորականները պիտի գտնուին Հայ կառավարչի իրաւասութեան տակ, ի բաց առեալ այն ղեպքերէն, երբ հարկաւոր լինի աւելի բարձր հոգեւոր կարգ տան, որ Տիրասպոլեան եպիսկոպոսի իրաւունքն է: Միայն թէ ամէն անգամ, իւրաքանչիւր ղեպքի մասին եպիսկոպոսը պիտի բանակցի Հայ կառավարչի հետ:

4. Հայ-կաթողիկէայ կառավարիչը պիտի ունենայ իր խորհուրդն կամ Կոնսիստօրը (Con-sistoire), ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ունին Ռուսաստանի բոլոր այլ եպիսկոպոսները:

5. Այն երիտասարդ կաթողիկէայ Հայերն, որոնք կը բաղձնէ հոգեւոր կոլուճն ընդունիլ, պիտի կրթութիւն եւ ուսում առնուն “Թիֆլիսի հայ-թիֆլիսի Գործընթացի մէջ իսկ աստուածաբանական ուսմանց համար պիտի մտնեն Տիրասպոլեան կղերանոցը, մինչեւ որ բաւական թուով աշակերտներ յառաջանան անոց համար յատուկ (Հայ) կղերանոց բանալու համար:

Ահա այն հիմունքն, որոնց վրայ պիտի հաստատուի այժմ կաթողիկէայ Հայոց նոր եկեղեցական վարչութիւնը:

Այս նոր կարգադրութեան մէջ ալ մի կէտ կայ, որ առանձնապէս ուշագործեան արժանի է. այն է՝ որ կը կրկնուի դարձեալ թէ այս ծրագիրն եւ յատկապէս “Հայ Կաթողիկէ” նշանակութիւն թաւաճաւոր է միայն, որովհետեւ թէ Հռովմայ լատինոյն թէ ուսական կառավարութիւնը կ'ընդունան, որ տաննակ հազարաւոր կաթողիկէայ Հայերը օտարածու եւ օտարալեզու մի եպիսկոպոսի հովուութեան տակ պահել մեծ անյարմարութիւններ ունի. ուստի ի նկատի ունին մօտ ապագայի մէջ յատուկ Հայ-ազգի եպիսկոպոս նշանակել եւ Հայ կաթողիկէայ անկախ թեմ հաստատել: Այս պարագան յայտնի կ'երեւայ նաեւ այն ընդարձակ իշխանութեան, որ կը շնորհուի “Հայոց Առաքելական կառավարչին”, ուղղակի Ս. Հօրէն. այս իշխանութիւնը կը բովանդակէ գրեթէ այն ամէն իրաւունքներն, որ յատուկ են թեմական եպիս-

կոպոսին, կը պակսին միայն այնպիսիները, որոնք վերապահուած են եպիսկոպոսական աստիճանին, ինչպէս են եկեղեցական կարգ տալը, քահանայ ձեռնադրելն եւ այլն: — Աւելորդ է ասելն, որ այն ժամանակ միայն ամէն ինչ կարգի կը մտնէ, երբ կաթողիկոսայ Հայերն ունենան անկախ թեմ եւ յատուկ Հայազգի եպիսկոպոս:

1903 Ապրիլ 14ի կայսերական կարգադրութեան մէջ 2 կարեւոր բաց կայ: Առաջինը՝ չէ յիշուած թէ ո՞ր պիտի Հաստատուի Հայ վարչութեան կենդրոնատեղին: — Մեր ունեցած տեղեկութեանց համաձայն այժմ որոշուած է Տիֆլիս, որ իրեն Արքեպիսկոպոսապետը՝ ունի մեծ յարմարութիւններ, թէեւ կան ուրիշ աւելի փոքր քաղաքներ, որոնք աւելի հոծ Հայ կաթողիկոսայ Հասարակութիւն կը բովանդակեն քան Տիֆլիսը: — Երկրորդ՝ չէ որոշուած Տիֆլիսի վերափոխման եկեղեցւոյ խնդիրն, որուն նկատմամբ ատանձին յօդուած կար 1903 Մայիսի օրէնքին մէջ: Այս խնդիրն, որ ինքն ըստ ինքեան աննշան կ'երեւայ, իրար շատ լուրջ է եւ մեծ վէճերի պատճառ: — Արժէ որ գէթ Տաճարօտ կերպով պատմեցնայ այս եկեղեցւոյ մասին եղած խնդիրը: — Տիֆլիսի՝ յանուն Ս. Աստուածոյնի վերափոխման եկեղեցին հիմնուած է 1805ին, նորա-մուս՝ ռուսական կառավարութեան շնորհած 6000 ռուբլի գրամական նպաստով: Մինչեւ 1845 նա կը կառավարուէր Հռոմայ Հաւատոյ Ցարածման ժողովին ուղարկուած լատին կրօնաւորներէ (վեդարուորներու կարգէն), իսկ այն թուականէն վերջը մի առ ժամանակ ռուսահայաստակ լեհացի քահանաներով եւ միայն վերջերս անցաւ լատինածէս «վրացի» քահանաների կառավարութեան տակ: — Միայն թէ Հայ ծէսը միշտ մեծ տեղ է գրաւեր այնտեղ: Հայ քահանան միշտ պաշտօնավարել է հոն, որովհետեւ ծուխերու մեծ մասը Հայերը կը կազմէին: Ռուսական պաշտօնական աղբիւրներէն յայտնի է, որ 1836ին վերափոխման եկեղեցւոյ ծխականները 680 հոգի էին, որոնց միայն 57ը լատինածէս էին. մնացածները բոլորն ալ Հայածէս: Երբ այնուհետեւ ժողովրդեան թիւն աւելցաւ եւ եկեղեցին սկսաւ փոքր գաւ. 1850ին հիմնարկուեցաւ երկրորդ մի կաթողիկոսայ եկեղեցի, յանուն Ս. Պետրոս Պօղոսի, յատկապէս լատինածէսներու պիտոյից համար: Հետեւաբար վարափոխման եկեղեցին պիտի մնար գլխաւորապէս Հայ ծէսի համար, ի նկատի ունենալով, որ

ժողովրդի ստուար մեծամասնութիւնը Հայածէս կաթողիկոսներ էին:

Այս ամէնն այնքան պարզ էր եւ որոշ, որ երբ 1886ին կառավարութեան կողմէն խնդիր յարուցուեցաւ վերոյիշեալ 2 եկեղեցիներէն մէկը կամ միւսը յատկապէս յանձնել ապագայ Հայ կաթողիկոսայ եկեղեցական վարչութեան հակողութեանը՝ Արքեպիսկոպոսին լատինածէս եկեղեցականութեան առաջնորդը, Գեր. Օրբլովսկի՝ այս առթիւ ռուսական կառավարութեան ուղղած իր պաշտօնական գրութեան մէջ, կատարելապէս տրդարացի եւ հիմնաւոր կը գտնէր, որ Հայ-կաթողիկոսայ վարչութեան յանձնուի յատկապէս վերափոխման եկեղեցին: Օրբլովսկի մի պայման միայն կ'աւելցնէր իր կողմէն, այն է, որ այնտեղ գտնուէր միշտ իրեն օգնական ժողովրդապետի՝ լատինածէս մի քահանայ, լատիններու հոգեւոր պիտոյքը հոգալու համար, որ օրինաւոր պահանջում էր: — Խնդիրը հիմնովին քննելով ռուսական կառավարութիւնը որոշեց եւ ըստ այնմ 1893ի օրէնքով ալ սահմանուեցաւ, որ վերափոխման եկեղեցին դառնայ Հայ կաթողիկոսայց մայր եկեղեցի: Այս որոշման զէմ սաստկորդն զինուեցան նախկին Հայ՝ այժմ լատինածէս դարձած եւ ինք զինք «վրացի», համարող ծխական ժողովուրդն եւ յենուելով լատին թեմական եպիսկոպոսի պաշտպանութեան վրայ՝ գործը հասցուցին մինչեւ Հռոմ, որ կ'երեւայ թէ խնդիրը գեղ լուծած չէ. այս պատճառով ալ 1893ի ժողովրդ օրէնքի գործադրումը ձգձգուեցաւ մինչեւ հիմայ: — Որպէս զի իրենց «իրաւունքներն», բոլորովին հաստատուն վիճակի մէջ դնեն բողոքող՝ «վրացի» կաթողիկոսները՝ գլխաւորապէս իրենց սակաւաթիւ քահանաներէն առաջնորդուած (որոնց մեծ մասը՝ à propos ասեմք, ձեռնադրուած է ըստ Հայ ծէսի եւ ապա փոխուած է լատինականի) մեծ ջանքեր գործածելով տարիներու ընթացքին մէջ եկեղեցւոյ վրայէն հեռացուցին այն բոլոր յիշատակներն, որոնք հեռաւորապէս կամ մերձավորապէս կը յիշեցնէին Հայ ծէսի կրօնութիւնը եւ վերջապէս անցաւ տարի (1903) բոլորովին նորոգելով, առաջին անգամ ընելով վրացիներէն լեզուով արձանագրութիւններ նկարել տուին եկեղեցւոյ ներքին մասերուն մէջ, որով իրե թէ վերջնականապէս կնքեցին զայն «վրացի-կաթողիկոս եկեղեցի»: — Ահա այս խնդիրն է, որ գեղ կը մնայ անլոյծ: — Յամենայն գէպս յոյս կայ, որ գործը կարգադրուի այն ձեւով, որ երկու ծէսերն ալ իրաւունք ու-

¹ Թուները գեղ. նոր էին միացուցեր վրաստանը (1801) Ռուսաստանին:

նենան նոյն եկեղեցւոյ մէջ հաւասար կերպով պաշտօն կատարել, մինչեւ որ երրորդ կաթողիկեայ եկեղեցի կանգնուի եւ այս կնճիռն ալ միանգամ ընդ միշտ դադարի:

Տփղիսի մէջ հայ կաթողիկեայ թեմական իշխանութեան, գաղղոյի եւ ինքնորոշ չիմ. նուիրել վրացի լատինաձէսները շատ անհաճոյ աչքով կը դիտեն, վասն զի այսպիսի մի իշխանութեան հաստատումը մեծ ոյժ պիտի կազմէ հայ ծէսի համար եւ հետեւաբար զգալի հարուած պիտի լինի տեղացի կաթողիկեաներու մէջ լատինականութեան տարածման: — Դժբախտաբար 1903 Ապրիլ 14ի կարգադրութիւնն ալ իր գործադրութեան առաջին քայլին մէջ անյաջողութեան մատնուեցաւ: Ռուս կառավարութիւնը՝ «Հայոց Առ. կառավարել» պաշտօնի հրամար մի յարմար անձ էր առաջարկած, բայց վատիկան՝ իր նկատումներն ունէր այն անձի դէմ եւ մերժեց հաստատել զինքը: Հարկ եղաւ, որ ռուս կառավարութիւնը մի երկրորդ անձ առաջարկէ: Այս բանակցութիւնները տեւեցին 1 1/2 տարի: Հիմալ արդէն երկու կողմէն սկզբունքով համաձայնութիւն գոյացած է ընտրուելի «կառավարել» անձնաւորութեան մասին եւ յոյս մեծ ունիք, որ այս կերպով ալ մենք խոշորագույն վերջապէս կը մարբուի եւ 1905ին կ'ունենանք ծրագրուած հայ կաթողիկեայ վարչութիւնն իր դպրոցով, ի մեծ ուրախութիւն բովանդակ հայ ժողովրդեան:

Այս առթիւ հարկ կը համարինք մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդել եւ ռուսահայաստանի կաթողիկեայ Հայոց վրայ:

Տիրասպոլեան թեմի եպիսկոպոսի հրատարակած պաշտօնական թուերու համաձայն այս թեմի կաթողիկեայ հայերն ունենին՝

Ինչպիսիք	Գահաւոր	Ինչպիսիք
1857ին — 28	48	10542 հոգի
1864ին — 39	53	11729 "
1872ին — 38	53	15941 "

Այս թուերը միայն Անդրկովկասի ժողովրդեան կը վերաբերին:

Անտոնեան Միաբանութեան դիւանին մէջ կը պահուի մի վիճակագրական ցուցակ, որ թէեւ թուական չի կրեր, բայց ակներեւ կ'երևայ, որ կազմուած է 1840ական թուականին, ոչ ուշ քան 1845: Այս ցուցակի համաձայն քուէտաքուէ ինքնուրուշ ընդհանուր թիւն էր 3070 տուն 39 քահանաներով:

Գալով այժմէն վիճակին, Տիրասպոլեան թեմի 1903 ամի տարեցոյցի բովանդակած պաշտօնական թուերէն կ'երեւայ, որ՝ բուն Անդրկովկասի «հայ-թուրք» թիւը, կազմուած է 4 վիճակներէ, որոնք են 1. Միացիայի՝ 16 հիկել, 2. Ախալքալաքի՝ 12 հիկել, 3. Լուռայ՝ 5 հիկել, 4. Ալեքսանդրապոլի 13 հիկել. ընդամենը 46 հիկելցի՝ որոնք ծխականներու ընդհանուր թիւն է 33.216 հոգի: Բայց լատին եպիսկոպոսի տարեցոյցի մէջ չեն մտնէր այն հայ կաթողիկեաներն, որոնք կը բնակին յիշեալ վիճակներէն դուրս, եւովկասի այլ քաղաքներու մէջ (ի մէջ այլոց Նաեւ Տփղիս) եւ յատուկ հայ կաթողիկեայ եկիղեցի գտնուելու պատճառով՝ կը յամարեն տեղւոյն լատինական եկեղեցիները: Այս կարգի կաթողիկեայ Հայոց համար՝ լատինաձէս եկեղեցիներուն մէջ հաստատուած են հայազգի օգնական-ժողովրդական պաշտօններ (Խնպէս Տփղիսի 2 եկեղեցիներուն մէջ): Անոնցից 4 վիճակներէն դուրս, Տփղիս եւ Եովկասի այլ քաղաքներու մէջ գտնուող կաթողիկեայ Հայոց թիւն առ նուազն կրնանք հաշուել 2000 հոգի: Ասոնցմէ զատ կան Խրիմի կաթողիկեայ Հայերն, որոնք յատուկ վիճակ ունին, նոյն Տիրասպոլեան թեմին մէջ, այն է Միքէլեօպոլի վիճակն, ուր ունիք 3 եկեղեցի 2057 հոգիներէ բաղկացած ժողովրդով:

Անորոշեալ հաշիւներէն դուրս կը մնայ դեռ մի ամբողջ թեմ, Աբգաթի, որուն ենթարկուած են Արդանուշի, Կարսի եւ Բաթումի վիճակները: Արդունի թեմն անկասի ե Տիրասպոլի եպիսկոպոսէն՝ եւ լուրջապէս կը շարունակէ մնալ դեռ եւս Կ. Պոլսի պատրիարքական ամբողջ իրաւասութեան տակ եւ միայն այժմ երբ 1903 Ապրիլ 14ի կայսերական կարգադրութեամբ Հռոմայ Աթոռոյ հետ համաձայնութիւն է գոյացած՝ Արդունի թեմն ալ կը միանայ Անդրկովկասի թեմին եւ կը մտնէ «Հայոց Առաքելական կառավարել» վարչութեան տակ: Արդ՝ ըստ վերջին ճշգրիտ տեղեկութեանց՝ Արդունի թեմի մէջ կայ 15 եկեղեցի, 19 քահանայ եւ 12.000 ծխական:

Գումարելով վերելի թուերը՝ ընդհանուր Ռուսաստանի մէջ կ'ունենանք՝ կըր հաշուով 50.000 կաթ. հայ, 64 եկեղեցիով եւ 73 քահանաներով, որոնց մէջ կան նաեւ քանի մի ամուսնացեալներ: Այս գումարէն դուրս ենք հանած այն ժողովուրդն, որ ինք զինք անջատած է արաւեսպարելով լատինաձէս, եւ կը բնակի

Տփղիսի եւ Բուլթայիսի նահանգներու մէջ: Այս նոր լատինաճէսներու թիւը կը հասնի մօտաւորապէս 10.000-ի: Բայց պէտք է խոստովանիլ, որ եթէ շուտով կաթողիկոսայ Հայոց ազգային եկեղեցական վարչութիւնը հաստատուի եւ ակնի երանգով եւ միջնորդ ժամանակ իրահեմու թեմայի գործընդ, ոչ թէ միայն ծխախոտութեան շարժումը անկասակն կը դադարի, այլ յոյս կայ թէ լատինաճէսներու ալ գոնէ մի մասն վերադառնայ նախկին ազգային ճէսին:

Տփղիս, 8/21 Դեկտ. 1904:

Կ. ՏԻԻԴԵՆՍ

ԳՐԱՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ԺԱՂՈՎԱԾՈՒՄԸ ԱՍԳԵՏՆԻ ԱՆՔԱՐԱՆԻ ԳԵՏՈՐԺՈՒՄ

ԳԵՏՈՐԺՈՒՄ

Երբեք...-...-...-...

(Արշ. ԺԸ, 2.) Տրբոր Գ. 36 Ց. Բ. Գրամ անձնաւթ է կամ անգրիւս:

(Արշ. ԺԸ, 3.) Կինձան, 37 () Ե. Բ. Գրամ չէ գտնուած:

Արտաւան Գ հայա աշըով չէր կրնար նայել իւր հակառակորդին՝ Ունիթ՝ Հայոց գահէ նստիլ, եւ կրցաւ իրեն դրուել Հայ ազգայնութիւնի մասն եւ կը սպասեալ Հռոմայեցացի, եթէ օգնէին: Տիրեր կայր՝ որ Գերմանիկոս խաւրից իրերը շարժել, պատերազմի կամ շուներ, որով. Ունի ստիպուեցաւ Ասորիք ապաստանել, եւ հաւ ալ Արտաւանայ սարքելով էր որ Գերմանիկոս գլխուն ի Պոմպիլիպոսի Կիլիկիայ պահպանութեան ներքեւ դրաւ: (Ունի փախել փորձելով՝ սպաննուեցաւ: 19 Յ. Բ.) Գերմանիկոս Հայոց ալ հաճութեամբ գահ հանած եւ որ Պոմպիլիպոսի Պոմպիլիպոսի որդին ջննեմ, որուն անունը Հայք Բախիցին եւ Կիլիկիին Արտաւան (18 Յ. Բ.) Բայց այս Արտաւանի մահուանէ ետքը՝ Արտաւան Գ իւր Արշակ որդին Հայոց գահէ բարեբաղնէ կրցաւ, եւ նաեւ Գաթաբը Կիլիկի հռոմայեցի ազգայնութեանէ կորզել (34 Յ.): Ասոր դէմ Տիրերից ձեռնադրութիւնն էր կրկին: Նախ Արցա Գաթաբայն աղբյւրի համոզել որ իւր եղբայրն Միհրդատ Հայոց թագին թիկնաւոր. ընցաւ եւ չոր թագաւոր ալ Հայոց հաստատուեւ: Իրօք Արքե կրցաւ որդեղն աշխարհ: Արշակ Արտաւանայ Գ որդին՝ Կառաւանի ծառայները սպանուեցաւ, եւ Արքե առին զԱրտաւան (35 Յ. Բ.): Արտաւան ասոր դէմ իւր Ուրգուտ որդին Հայոց թագով պսակեց եւ րամախա ի Հայոց խաւրից: Պարսկան Սարմատաց կամ Աւանց հինահար խելերով որդեղն Հայոց աշխարհ, եւ արեւմտեց ձակաոր մը մէջ նշլի ինքն Ուրգուտ զիրարորդաւ Գաթաբանէ, եւ Պարսկանը փախել ստիպուեցաւ: Արտաւան (36 Յ.) կրկին փորձեց իւր ձեռնարկն ի Հայոց, բայց կրկին Արքե տեր մնացել: Այս ժամանակ արքեի Տիրերու անոր Կառաւան յարուած էր այն խաւրութիւնն որ յառաւոր ընէ պարսպառուած էր Պարսկեան ազգայնութիւնը մտքին հետ եւ յանձնուած զուգիւրս Արտաւանի Մարտը որ պատկանէր Արտաւանութեան հոգին էր Սինախնէ, եւ հակաբայց ընտրուեցաւ Հրահայոց Գ որդին

Նշլիպեւ Հրահայոց անուամբ, եւ ասոր քիչ մ'ետքը մեռնելով՝ Հրահայոց Գ թուած Տրբոր Գ. (ուստի մեր Յուցակին Արշակ ԺԸ, 2.) Գուգիւրս Արտաւան հռոմայեցի լիզնեմունտով ընկերացաւ: ասոր մինչեւ ասմանն, եւ մինչեւ: Դր անոր կուսակիցը զորացան: Արտաւան Գ խոհեմութիւն համարեցաւ փախել ի Արշակն՝ այն կողման լիզնաւաններն օգնութիւն գտնելու: Տրբոր Գ. պատկուեցաւ իրեն արքայից արքայ ի Տիրեր: Բայց մէջք իւր դիւրաւոր օգնութեամբ՝ ինքնապիտան զգեմ հակառակութիւն ունեւ Հրահայոց եւ Հերոս ասորապիւրն, որոնք եւ իրենց կուսակիցը կրկին ետ Կառաւանը զԱրտաւան Գ. եւ ասի եղաւ: Արտաւան աշխարհէն Գահայց եւ Հայոց օգնական զնգրով: Տրբոր Միհրդատը քաշուեցաւ Կուրդի ապահով Կառաւան մը գտնելու: Համար, բայց մէջք հոն շատապից ընտրով իւր րամախն, ստիպուեցաւ Ասորիք ապաստանել (36 Յ. Բ.): Արտաւանայ այս նոր իշխանութիւնն ալ անխաղ՝ մնաց: Տժգոհ կողմակցութիւնը քիչ մ'ետքը կրկին նոր հակաբայց մը գահ հանցը կիննաւան անուած: (ուստի մեր Յուցակին՝ Արշակ ԺԸ, 3.) Կրտսի Արտաւանայ մէկ որդեղնորդ: Արտաւան այս անգամ ապաստանեցաւ Արտաւանայ ընտանե արքայի քով, եւ կիննաւան գահ կրցաւ: Բայց ընտան յաղթեցաւ համոզել զիննաւան հրամարելու եւ Պարսկեանը՝ կրկին զԱրտաւան ընտրուեցաւ: Ընտան ի խորհարարութիւն ստացաւ: Պժժքին՝ զոր Հայք բարեպաշտեցան թողուլ: Ասան զի Հռոմայեցիք - ինչպէս Գուգիւր. (անը 123) Կրտսի Գաթաբի Կաթաբայից իմարական մէկ քաղաքականութեամբ - Հռոմ կոչած էին խալիպոսը զՄիհրդատ արքայ Հայոց եւ րամախնը ընտն (37 Յ.): Եւ Հայք անշուշտ Պարսկեանց ձեռքն ինչպէս, մինչեւ որ Կառաւան (որ կայր եղաւ 41 Յ.) կրկին արմախն է Հայոց: Արտաւան, որ սակաւին 39 Յ. Բ. Գ. կը մեռնէ (Յուգիւրտեւ), մեռաւ հաւանականորդ 40 Յ. Բ. Գ. Իւր յաղթորդն է Արքան եւ գրեթէ նշլի ժամանակ նաեւ Գուգիւր: (ՅԵ Գուգիւր, անը՝ 119-123:

(Արշ. ԺԸ) Արբոր Ա, 42-45 Յ. Բ. 22 կտոր, որոնց ութ հատն շորեքրաման, երեքը դրամ է 11 պիլին: Չորեքրաման նկարագրին է՝ (Թիւ 1.) Վարդան Ա արքային պատկերը՝ ծախառը վերը յիշուած փղովման նշանակով, մօրուքը կարմր եւ սրածայր. մաշն երկար եւ քանդարահայ, դուրիւր՝ ապարոշ եւ կուրծքը լոնջապանակ, որուն վրայ աստղ մը եւ Ա. Յետապիտոյն: Վարդան Ա արքունի տարազով բարձր թիկնապահ Վրայ, առջեւը կեցած Բախա պատմուածանաւ եւ վերնազնեւորով, որ իրեն արմախնէ կ'ընծայէ, ձախ ձեռքն ամաղթեղձիւր բռնած: Արմախաղիք (βασιλεω) βασιλεω (Δο)ραx(ou) ευεργετου δικαιο (επι)φανους (φίλε)λληγο. ('Արքայի արքայից Արշակայ Բարեգործն Վարդան Նշանաւորի Հեղինակիւր, 1) Տարեթիւնն է ԴՆՏ = 353 Սեկեւ. Կրտսի Գուգիւր. Կրտսի 13.05 դր.: Միւս շորեքրամաններն ալ թ. 2 - 4 նշլի թուականաւ են, ամիսը Ուրգիւր, Գուգիւրն եւ Հիւլիպըր. (Կրտս. 9.01, եւ 13.23, եւ 12.90.) - թ. 5՝ ΔΝΤ = 354, ամիս Արգիւրեւոս, Կրտս. 11.14 - թ. 6՝ ΕΝΤ = 355, ամիս Գուրս մնացած, Կրտս. 13.28. - թ. 7՝ նշլի տարին, ամիսն՝ Դեպիւր, Կրտս. 12.59. - թ. 8՝ ΣΝΤ = 356, ամիսն՝ Գուրս մնացած Կրտս. 13.71, Գուրգիւր Բախեւ իր ստորագրէ ուրիշ շորեքրաման մ'ալ 351 Սեկեւ. թուականաւ. բայց, կը յաւելու Հեղեւնալ, որտար թիւն աւելի Δ է քան Α, որով ընտրու է 354, ինչպէս արգէն Գարդանի նկարան էր (Էջ 48.) - Գրամներու (Թ. 9 - 11) առաջապիտոյն՝ նշլի